

Корнієнко В. О.

ІДЕАЛ - ІДЕОЛОГІЯ: ТАНДЕМ ЧИ ПАТОЛОГІЯ В СУСПІЛЬСТВІ?

У статті концептуально обґрунтовується необхідність існування в суспільстві таких цінностей як політичний ідеал і національна ідеологія. Розглядається зв'язок між політичним ідеалом і державною ідеологією як загальною системною основою суспільного діалогу.

Яку державу ми будемо і чи маємо ми реальну програму її розбудови? Мабуть, немає жодної політичної статті з проблем державотворення, котра не починалася б сьогодні з цього запитання. Різноманітні (часом достатньо раціональні) викладки аналітиків одночасно межують з відчаєм: "Нинішні спроби звільнитися від соціалізму скоріше нагадують непередбачену втечу, ніж продуманий рух в історичному часі і просторі" [1]. "... Ми так і не усвідомили того, що, власне, ми будемо, яка, власне, Україна нам потрібна. Суспільство зупинилося на обговоренні символіки. Герб і прапор — це, звичайно, чудово, але що робити далі?" [2]. Полеміка довкола цього питання досі нуртує у вищих ешелонах влади, але неспроможність відповісти на нього катастрофічна вже тому, що цілком і повністю спростовує скільки-небудь прийнятне змістове підґрунтя існування української державності.

Слушним здається зауваження О. Лановенка: для того, аби переконливо відповісти на сформульовані запитання, насамперед треба задекларувати "точку відліку" у вигляді тієї безумовної соціальної і громадянської цінності, яка була б близькою і зрозумілою переважній більшості населення країни. Адже, якщо задекларована соціальна і громадянська цінність буде близькою і зрозумілою, скажімо, лише незначній частині населення, вона виявиться у функціональному плані не досить ефективною і нездатною об'єднати людей для досягнення відповідної мети.

Якщо ж така цінність буде близькою і зрозумілою значній, але не переважній частині населення, вона обов'язково викличе розкол у суспільстві [3].

З одного боку здається досить очевидним фактом, що такою соціальною і громадянською цінністю є українська національна ідея. Що лише вона може бути справжньою детермінантою як державницького, так і національного поступу, основою розвитку країни.

Та з іншого боку, виявляється цікавий парадокс: будь-який пересічний громадянин нашої держави на питання про те, чи існує у нас національна ідея, зазвичай, без сумніву і з упевненістю опише її характерні ознаки. Більш того — по пунктах перерахує її складові (щоправда, сутність цих характерних ознак національної ідеї точно майже ні в кого не збігається). Але в наукових колах вона все ще є продуктом абстрактного теоретичного аналізу [4]. З огляду на досить різноманітні точки зору на проблему національної ідеї в сучасній науковій літературі, сьогодні можна припустити різні варіанти: перший — національна ідея існувала, але вичерпала себе [5], другий — в Україні національна ідея взагалі поки що не розроблена, незважаючи на існування національної історії, національних традицій, національних інтересів, бо "немає ще взаємодії між національно-демократичним державотворенням та національно-ренесансними і соціальними аспектами суспільного розвитку" [6].

Якщо це справді так, то що сьогодні може послужити в нашому суспільстві парадигмальним вектором перспективного цілепокладання, який здатен мобілізувати суспільство, створити реальні передумови для здійснення намічених економічних, соціальних і політичних змін? Автор вважає, що ним можуть бути політичний ідеал і державна ідеологія. Розглянемо координаційні та субординаційні зв'язки між цими поняттями.

Ідеал — ідеологія

Насамперед зазначимо, що політичний ідеал — це "ціннісно-світоглядне відображення та впорядкування соціально-політичних реалій у вигляді мети, образів, уявлень про майбутнє; взірць досконалості, котрий

виступає для суб'єктів політики й широких верств населення моделлю бажаного, критерієм оцінки дійсності з позицій віддаленої мети" [7]. Тому, що, по-перше, в ідеалі природно сполучаються інтерес, потреба, бажання, прагнення, мета людини жити краще. А сьогодні проблема формування політичного ідеалу стає нагальнішою не тільки для окремого індивіда, а й для українського суспільства в цілому, яка має потребу в ідеалі як путівникові, постійно переосмислює розхожі констатації з приводу кращої, передусім політичної "облаштованості" суспільства. Тому пошук політичного ідеалу, можливо, навіть якоїсь політичної утопії, без якої не може існувати людство, відбувався і завжди відбуватиметься в будь-якому суспільстві [8].

По-друге, так чи інакше, але без відповідного ідеалу суспільство не зможе створювати свого власного буття: залишаються невідомими резерви і джерела суспільного самовідтворення, шляхи та лінії колективної творчості. Інтегральна оцінка перспектив розвитку суспільства також відбувається за допомогою ідеалів, що акумулюють у собі політичні інтереси різноманітних індивідів, соціальних груп населення.

По-третє, здатність до формування ідеалів є, власне, однією з родових ознак людини, яка відрізняє її від тваринного світу. Ідеалом, як цінністю для людини, стає те, що вабить, збагачує, спрямовує особистість і створює її буття у всіх його вимірах, проявах та устремліннях. Ідеал є не тільки метою, а й засобом приборкання людських примх, настроїв і вередувань, здійснення головного завдання людини — дати своєму життю сенс. Такої ж думки дотримується, приміром, і Н. Мудрагей: "Ідеал — і керівництво до дії, і мета цієї дії. Щоб залишатися завжди Людиною, людина змушена вибирати той або інший ідеал" [9].

По-четверте, виходячи з цього, розуміння ідеалу як цінності, що виводить за межі існуючої дійсності, дозволяє зрозуміти не тільки надійдивідуальний характер цієї цінності, а також і над- особистісний характер цінностей, що дозволяє їм виконувати і функцію вищого критерію для орієнтації в існуючій дійсності, й опори для самовизначення особистості. У

цьому зв'язку цікаве зауваження Зигмунда Фрейда, який стверджував, що ідеал — це функція Понад-Я. "Ми повинні,— писав Фрейд,— згадати ще одну важливу функцію, якою ми наділяємо це Понад-Я. Воно є також носієм Я-ідеалу, з яким Я порівнює себе, до якого воно прагне, чию вимогу постійного вдосконалення воно намагається виконати" [10].

Нарешті, по-п'яте, саме ступінь реалізації ідеалу, як видається, є критерієм переходу від менш "досконалого" до більш "досконалого" стану суспільства. Звідси стає очевидним, що не може бути ніякого "об'єктивного" критерію соціального прогресу, незалежного від соціальних ідеалів [11]. Хоча слід погодитися з І. Василичиним: існують цивілізації, які живуть політичними ідеалами минулого, вони звернені назад — до подій і традицій свого минулого. Інші — тісно пов'язані з дійсним, вони живуть сьогоденням і в ньому знаходять джерело своєї енергетики. Треті живуть політичними ідеалами майбутнього. Для них особливо магічним значенням наділене слово "завтра". Китайське суспільство, наприклад, використовує дійсне як центральну точку, з якої потім існування розтікається в обидві сторони, а індійське суспільство живе ідеалами минулого [12]. Але ж, українське суспільство (як американське і російське), принаймні, має переважно перспективну орієнтацію.

Отже, політичний ідеал із повною підставою можна назвати особливою цінністю, що наділена специфічними функціями. Ідеал указує напрямок людської поведінки і дає своєрідні директиви, що забезпечують конформізм і "співробітництво" особистості з суспільством. Важливою функцією ідеалу є підтримка нормального життя суспільства: з одного боку прийняття, сказати б, "загально визнаного" ідеалу допомагає людині уникати конфліктів і стресів, переборювати їх, допомагає боротися з тим, що в психології зветься "фрустрація", а в реальному житті і "бунтареві", й людині розчарованій допомагає знайти своє місце в суспільстві. Якщо людина не поділяє ідеалів як системи цінностей, у полі яких вона існує, її безконфліктне існування в суспільстві неможливе. Усі досить добре пам'ятають, наприклад,

яке важке життя вели в СРСР так звані дисиденти, що перебували в постійній боротьбі з існуючим політичним режимом. Таке існування ненормальне, тому що люди самою природою створені, щоб жити у злагоді з узвичаєними ідеалами. Той факт, що більшість в СРСР у 70-ті роки підтримувало ідеали того режиму, зайвий раз доводить це.

Але з іншого боку, все це, безперечно, не означає, що сьогодні людина повинна керуватися якимось єдиним, загальноновизнаним суспільним ідеалом, який раніше зазвичай "нав'язувався" владою суспільній свідомості.

Разом з тим, слід зауважити, що сьогодні існує досить складна система ідеалів в українському суспільстві, яка несе в собі можливість їх конфронтації, зрушень у протилежних напрямках. Наприклад, в Україні досить поширена думка про необхідність рятівника-диктатора [13]. Добре це чи погано — предмет особливого аналізу. Важливо тільки відзначити, що наявність подібних ідеалів у суспільстві є чинник, що серйозно впливає на моральність людей, часом докорінно змінюючи її, визначає специфіку нових ціннісних орієнтацій, цілей життя, моральних норм тощо. Як зазначає О. Ахієзер, кожен ідеал несе програму відтворення, тяжіє до певної версії філософствування (чи дофілософських узагальнень), а всі разом дають картину розміщення ціннісної системи суспільства, яка включає взаємопроникнення і розкол [14].

Річ у тому, що, як відомо, люди різні, а тому вони мають різні інтереси та бажання. Вони досить часто конфліктують один з одним, але з іншого боку, якщо в конфлікт втягується ще й якийсь ідеал, ситуація значно ускладнюється. До того ж, ідеалам притаманна власна універсалізація, і через це вони чинять опір спробам моралі примирити їх одне з одним. Найяскравіше це видно на прикладі боротьби політичних партій між собою. При зіткненні політичних інтересів цих партій можуть існувати два шляхи більш-менш успішного розв'язання конфлікту: або за допомогою якогось нейтрального до моралі розділу угоди, коли кожна сторона відмовляється від частини власних інтересів за умови збереження якоїсь іншої її частини і,

таким чином, дбає про найбільший інтерес, який полягає у відверненні конфлікту; або ж через впровадження моральних міркувань, коли кожна партія обмежує себе в домаганні своїх інтересів такою мірою, якою в, їхньому домаганні могла б обмежити себе за подібних обставин якась інша партія. Якщо відносини між ними розвиватимуться першим із цих шляхів, тоді загроза конфронтації, за умови, що їхні представники виявлятимуть досить компетентності і доброї волі, буде невелика; а на обранні для розв'язання політичного конфлікту другого підходу ґрунтується надія на якесь сприятливе розв'язання проблем.

Проте із введенням у відносинах між партіями політичних ідеалів (а зазвичай так воно і є) ці методи стає непросто застосовувати, а конфлікти не піддаються розв'язанню. У глибшому аспекті цієї проблеми, приміром, Річард Геє вважає: "Якщо ми повинні розуміти корені напруженості, то для нас найважливіше побачити в усій логічній оголеності вузол конфліктів між ідеалами чи інтересами і чим подібні конфлікти відрізняються від звичайних конфліктів між інтересами двох сторін. Головна відмінність, а також джерело всіх інших відмінностей полягає в універсалізації ідеалів. Мати якийсь ідеал — це значить вважати, що якийсь різновид речей є найкращим у межах якогось ширшого класу" [15].

Отже, склавши собі уявлення, скажімо, про ідеальний політичний режим, тобто маючи думку про певний особливий різновид способу здійснення влади, можна сказати, що він, наприклад, повинен мати справедливу (на мою думку) систему керування, не заважати розвиткові моєї особистості, бути одночасно могутнім і здатним забезпечити мені гідне матеріальне існування тощо. Мати якийсь політичний ідеал — це значить вважати якогось політичного лідера, або політичну партію з її програмою щонайкращими, чи якийсь тип суспільства найкращим з-поміж усіх.

Якщо людина має якийсь ідеал — це значить, що вона зацікавлена, щоб не відступати у прагненні до нього; і тому, коли її ідеал вимагає перешкоди іншим людям у досягненні їхніх ідеалів чи будь-яким іншим

їхнім інтересам, то зникає основоположна умова, потрібна для того, щоб жити самому і давати жити іншим, і виникає конфлікт, і якщо межі раціональної аргументації досягнуто, то сутичка може стати неминучою. Коли ж знехтувати ідеалами, то людина не матиме жодної підстави погодитися з таким присудом і матиме всі підстави відкинути його. В цьому разі, звичайно, вона погодиться, що, наприклад, капіталізм це краще ніж соціалізм, чи навіть навпаки.

Чи існує можливість поєднання ідеалів, принаймні, якщо не на особистому рівні (що об'єктивно неможливо), то на рівні загальносуспільної мети? Свого часу Рональд Рейган навів такий приклад: коли б на землю прийшли інопланетяни з метою її захоплення, то США і СРСР швидко знайшли б спільну мову, щоб урятувати всіх мешканців Землі, незважаючи на свої ідейні розходження. Так само, коли йшлося про боротьбу проти фашистської Німеччини, то інтереси СРСР та США збігалися за відомих причин (хоча конфлікт між таборами соціалізму та капіталізму щодо самих принципів залишався).

Тому автор вважає, що здійснити завдання "об'єднання" різних ідеалів у суспільстві можна за допомогою такої громадянської цінності, як державна ідеологія. Інша річ, що звідси випливає й ще одна досить болюча проблема, а саме: в який спосіб проводити таке об'єднання? Така постановка питання може викликати негативні емоції, замішані на певному історичному досвіді людства: фактично не було такого випадку, щоб ідеал, який висувається за допомогою ідеології в ранг дороговказної зірки, не перетворювався на ідола. Історія не раз виявляла важкі соціальні, інтелектуальні, етичні наслідки поклоніння ідеалові як ідолу, коли люди ставали його заручниками. Але ж річ у способі і тільки в способі. Це підкреслював і С. Франк: "...річ не в тому... які саме політичні ідеали намагаються здійснити; справа — у самому способі їхнього здійснення, у якійсь основній, незалежній від приватного політичного змісту морально-політичній структурі ставлення до життя і

дійсності в ім'я суспільного ідеалу" [16]. Повинно ж людство чомусь навчитися, спираючись на досвід історії.

Отже, ведучи мову про об'єднання громадян навколо загальнозначущого ідеалу, слід звернути увагу на доцільність своєрідного тандему "ідеал — ідеологія", головна роль в якому належить ідеалові. Умова його головної ролі пов'язана з тим, що людина так чи інакше має свій ідеал, саме свій, сформований на основі власного світогляду і критичної рефлексії. Разом з тим, наявність власного політичного ідеалу необхідна, але недостатня умова для його функціонування як ідеалу суспільного, який, на нашу думку, має стати керівництвом до дії широких мас людей у практичній перебудові свого суспільства. Тому державна ідеологія, залишаючись у даному тандемі на других ролях, здійснює своєрідну допомогу певному ідеалові в досягненні вершини — його практичної реалізації в суспільстві.

Ідеологія — ідеал

Взагалі ж питання щодо правомірності та доцільності існування державної ідеології є предметом досить тривалого наукового дискурсу [17]. Зазвичай на питання про необхідність державної ідеології відповідають, як правило, негативно, бо, мовляв, державної ідеології взагалі існувати не повинно, тому що вона може бути лише класовою або партійною. А оскільки в нашому суспільстві в даний час спостерігається протистояння різноманітних партійних ідеологій, то відкидається всяка надкласова надпартійна ідеологія. Прагнення створити універсальну ідеологію, вважає Олег Білий, по суті, є зразком політичного радикалізму, ідеалом якого є утопія цілісності соціальних трансформацій. Інститути представницької демократії для нього — це суто штучні утворення... За такої ситуації явну перевагу отримує реанімована комуністична ідеологія попри будь-які інтелектуальні якості її сучасних носіїв — "повноважних представників народного страждання", ідеологія помножена на макіавеллівську техніку використання парламентаризму, детально вироблену колись Леніним [18]. Та слід одразу заперечити: в даному разі йдеться не про доцільність чи

необхідність повернення до того феномена, який колись називався ідеологією наукового комунізму, або до створення будь-якого його аналогу. Слід погодитися з Володимиром Бабкіним відносно того, що сьогодні ідеологія має бути "не довільним набором догм, упереджених уявлень панівних верств населення, приправлених міфами та облудними обіцянками, а чітко визначеною, глибоко обґрунтованою програмою суспільного розвитку, що спирається на наукові дослідження і висновки" [19]. Як видається, саме брак у нас об'єднавчої національно-державної ідеології є однією з причин розгулу сепаратизму, анархії, націоналізму й інших деструктивних тенденцій. Національна ідеологія — це комплекс ідей щодо будівництва держави, свободи нації і людини, соціальної стабільності, демократії, екологічної безпеки тощо [20]. Її відсутність гальмує і духовно-культурний розвиток української нації і національних меншин.

Тому, відповідаючи на зауваження Олега Білого, слід сказати, що навпаки: нігілістичне ставлення до єдиної державної ідеології на практиці найчастіше веде до підміни загальних інтересів груповими, клановими, або, в кращому разі, до зведення інтересів ідеології до політики, а в більшості випадків — і до політиканства.

Звичайно, з одного боку, будь-яка ідеологія затверджує, що саме і чому вважати справедливим у взаєминах між людьми, вона оформляє систему цінностей певної групи, специфічну ієрархію цілей. Найважливішими атрибутами будь-якої ідеології є інтровертність і доцентровість, у яких, зрозуміло, закладена потенційна та й реальна небезпека для суспільства й особистості. Адже в системі ідеологічно вибудованих групових цінностей виправдовується експансія даної групи стосовно інших груп суспільства за принципом "усі, хто не з нами, той проти нас". Подібна експансія групи, нації, класу тощо здійснювалася не раз у повній відповідності з ідеологією — це так. Невдала спроба побудови комуністичного суспільства в СРСР призвела до повного заперечення ідеології як такої, хоча, якщо розібратися, то понад 70 років не ідеологія

пронизувала все життя радянського суспільства, а єдина для всіх утопія, уособлена в комуністичній конструкції. Але нас цікавить принципово інший аспект розгляду ідеології — як своєрідного консолідуючого явища в масштабах держави. Така ідеологія можлива лише у вигляді функціонування обґрунтованої, розшифрованої і не насаджуваної примусово ідеологеми та системи ідей, яка її супроводжує. Відомо, що національна ідеологія є згустком системи політичних, правових, економічних, етичних, художніх і філософських поглядів. Історично погляди мають властивість зазнавати змін під впливом об'єктивних і суб'єктивних факторів. І це природно. Тим часом їхня невизначеність в окремі періоди призводить до розмитості ідеології та суспільного життя країни, хоча ця ідеологія мала б користуватися народною підтримкою. Адже вирішувати загальнонаціональні проблеми без участі народу, який їх усвідомив і сприйняв, практично неможливо [21].

У теоретичному аспекті, що не будучи підкріплені повноцінним ідеологічним життям, загальнолюдські цінності неминуче перетворюються на ідеал, недієздатний допомогти у вирішенні будь-яких соціальних конфліктів. Але відмовившись від ідеології, суспільство не може відмовитись од виконання своїх основних функцій, що їх виконують цілком конкретні соціальні групи. Якщо ж не розвивається свідомість групи, її ідеологія, то поведінка цієї соціальної групи стає непередбаченою і регламентується не загально - визнаними нормами, що завжди враховуються при формуванні ідеології, а неясними й інстинктивними позивами колективного несвідомого. Це яскраво демонструється сьогодні в міжетнічних конфліктах, у так званому "феномені юрби". У практичному ж аспекті не можна зажадати від соціальної групи неможливого — забути свій груповий інтерес або зневажити ним. Ідеологія сприяє раціоналізації світу і життя, дозволяючи людині віднайти усталені орієнтири для своєї діяльності. Основою політично усталеного суспільства, як видається авторові, саме і є система взаємодіючих соціальних груп, самосвідомість яких розвинена до рівня розгорнутих ідеологій. "Жодне

цивілізоване суспільство, жодна політична система не обходиться без ідеології,— зазначає

I. Чудінова,— оскільки саме ідеологія встановлює зв'язок між світоглядом і нормами поведінки людей, надає сенсу змінам, що відбуваються в суспільстві, пояснює і виправдовує суспільні реалії через співвідношення їх з вищими цінностями" [22]. Тому саме поняття "ідеологія", навіть без його конкретного наповнення є цінністю національною. Цілком деідеологізовані суспільства історії невідомі. Скоріш за все, і в майбутньому таких суспільств не виникне, оскільки людина не може жити без думок, творчості, ідей. Це її відмінна родова особливість, що може зникнути тільки з загибеллю всього людства.

I, нарешті, найголовніше — ідеологія може те, чого не можуть інші форми систематизації ідей: виробляти суб'єктивні уявлення бажаного, тобто фактично певний політичний ідеал, тому що сама по собі ідеологія тісно пов'язана з політикою. Щодо цього, своєрідність тандему ідеалу та ідеології полягає в тому, що роль першого номера відіграє ідеологія, а ідеал виконує роль другого номера. Але ж зрозуміло, що "гуманістичному суспільству необхідна і гуманістична ідеологія" [23]. Існування такої ідеології, на нашу думку, цілком можливе, бо до її структури входить велика палітра цінностей: патріотизм, шанування символіки країни, національна гордість, чесність і непідкупність, шанобливе ставлення до своєї родини та оселі, система цілей, завдань і способів їх реалізації тощо.

Висновки

Отже, нині дедалі більше стає зрозумілим, що усвідомлене суспільством перспективне цілеспрямовання як одна з істотних передумов такого ж усвідомленого перспективного державного будівництва можливе лише тією мірою, якою таке цілепокладання і таке будівництво спиратимуться на задекларовану соціальну та громадянську цінність, як таку, що її намагався довести автор статті, можуть виступати політичний ідеал та державна ідеологія.

Відповідаючи на можливі закиди щодо висновків даної статті, зауважимо: нині ми не маємо в нашому суспільстві ні єдиного політичного ідеалу, ні державної ідеології. Але одне без одного існувати не може: державна ідеологія без ідеалу — безкрила, ідеал без державної ідеології — короткозорий. Існувати вони можуть лише у вищезазначеному тандемі. І патологією в цьому випадку слід вважати взагалі їхню відсутність у суспільстві. Інша річ: за умов їхнього існування нехай саме суспільство визначає — кому бути номером першим чи другим, але ж за умов існування.

Разом з тим, недобррозичливе ставлення до ідеології відбилося навіть у Конституції України, яка, зауважимо, й сама є продуктом певного ідеологічного розвитку суспільства. Так, у статті 15 зазначено: "Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова" [24]. Але як можна "різноманітно" ставитись до визначених законодавчими актами норм і нормативів щодо економічних, соціальних та інших відносин? Та якщо таке трактування і є допустимим щодо філософських і художніх поглядів, то можливість подібного підходу до політичних, економічних та екологічних поглядів викликає сумнів. Між державою та ідеологією можна виявити цілком природну залежність, бо як свідчить досвід історії, в основі кризи будь-яких цивілізацій і суспільних систем лежить у кінцевому підсумку ідеологічна криза, так само як і будь-яке суспільне відродження починається з очищення й оновлення суспільних ідеалів, з утвердження нової системи цінностей, тобто з формування нової ідеології.

Література

1. Нерсисянц В. С. Продолжение истории: от социализма — к цивилизму // Вопросы философии.— 1993.- № 4.- С. 3.
2. Бучащий А Конец света еще не наступил, но это еще не конец // Факты.— 1999.— № 149.— С.4.

3. Лановенко О. Будь-яке суспільне відродження починається з формування нової ідеології // Віче.— 2000.- № 3.- р. 3.
4. Див.: Багрянний І. Чад імперії. Шовінізм. Національна ідея і "націоналізм" // Сучасність.— 1992. — № 4. - С. 71—96; Вільчинський Ю. Українська національна ідея в історіософії В. Липинського // Другий міжнародний конгрес україністів.— Львів, 1994; Вільчинський Ю. М., Вільчинська С. В. Національна ідея в українській політичній думці (кінець 19 — початок 20 століття) // Політологічний вісник: Матеріали Всеукраїн.на-уково-методичн.конф."Політична думка в Україні: минуле і сучасність".— К., 1993.— Ч. 1.— С. 96—104; Вівчарик М. Національна ідея в розбудові незалежної держави // Розбудова держави.— 1993. — № 4; Вівчарик М. Національна ідея як індикатор державотворення в Україні // Демократія і державність в Україні.— К., 1997.— С. 41 — 43.
5. Павловський М. Національна ідея в Україні себе вичерпала чи її зрадили? // Віче.- 1998.- № II. - С 25.
6. Національно-державне будівництво: концептуальні підходи, сучасна наукова література / За ред.Ю. Римаренка.- К.: Довіра, 1999.- С. 39.
7. Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна.— К.: Генеза, 1997. - С. 139-140.
8. Кедров К. Обновленная утопия // Новый мир.— 1987. - № 11. - С.
9. Мудрагей Н. С. Идеал — проблема выбора, или Воля к разуму // Вопросы философии. — 1995.— № 9.- С 53.
10. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции.— М., 1989.- С. 340-341.
11. Бранский В. П. Теоретические основания социальной синергетики // Вопросы философии.— 2000.-№4.-С. 112.
12. Василишин И. А. Политическое время на рубеже культур // Вопросы философии.— 1997.— № 9.

13. Белецкий М. И., Толпыго А. К. Национально-культурные и идеологические ориентации населения Украины // Полис— 1998.— № 4,— С. 88.

14. Ахиезер А. С. Об особенностях современного философствования III // Вопросы философии.— 1999.- № 8.- С. 17.

15. Гее Р. Свобода і розум // Сучасна політична філософія / Я.Кіш.— К.: Основи, 1998.— С. 167.

16. Франк С. Л. Крушение кумиров.— М., 1990.— С. 127.

17. Див., наприклад: Ковалев А. М. Государственная идеология. Что это такое? // Вестник Моск. ун-та. Сер. 12.— Социально-полит, иссл.— 1994.— № 1; Волков Ю. Г., Малицкий В. С. Гуманизм и общество будущего // Социолог.исследования.— 1993.— № 5; Лановенко О. Будь-яке суспільне відродження починається з формування нової ідеології // Віче.— 2000.— № 3; Білий О. Ідеологія і утопія в посткомуністичних трансформаціях // Українська державність у XX столітті: Історико-політологічний аналіз.— К.: Політична думка, 1996.; Вучацкий А. Конец света еще не наступил, но это еще не конец // Факты.— 1999.— № 149; Чудинова И. М. Идеология и политика // Социально-гуманитарные знания.— 1999.— № 4; Чижевський Д. Початки і кінці нових ідеологічних епох // Історія філософії України: Хрестоматія.— К., 1993.; Ідеологія та ідейно-політичні засади державного будівництва в Україні: Матеріали науково-практичної конференції.— К., 1993 тощо.

18. Білий О. Ідеологія і утопія в посткомуністичних трансформаціях // Українська державність у XX столітті: Історико-політологічний аналіз.— К.: Політична думка, 1996.— С. 327.

19. Бабкін В. Д. "Наукова ідеологія" чи "ідеологічна наука"? // Правова держава: Щорічник наукових праць.— Випуск восьмий.— К., 1997.— С. 70.

20. Нація і держава: теоретико-методологічний та концептуальний аналіз / Римаренко Ю.— Київ — Донецьк, 1998,- Кн.1.- С. 166.

21. Панасюк Б. Основа ідеології суспільного життя // Економіка України.— 1999.— № 12.— С. 4—6.
22. Чудинова И. М. Идеология и политика // Социально-гуманитарные знания.— 1999.— № 4.— С. 122.
23. Волков Ю. Т.уМалицкш В. С. Гуманизм и общество будущего // Социолог.исследования.— 1993.— № 5.- С. 55.
24. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року.— К., 1997.- С. 7.